

not differ from the fascist speeches of Russian President Putin. For the Christian believers in Ukraine the only effective imperative remains the slogan proclaimed by Mykola Khvylyovyi: «Away from Moscow!»

4.4 Церковний чинник в патріотичному вихованні українців: потенції, проблеми, перспективи (Ольга Недавня)

Актуальність і дослідженість теми. В сучасних умовах важкого опору українців російській агресії, котра здійснюється, окрім військових, ще й інформаційними та економічними методами, а тепер і шляхом неоголошеного «гібридного» протистояння, дуже важливо належно оцінювати і відповідну роль в цій борні релігійно-церковного чинника. «Русский мир» – не менш ефективна зброя Московської Церкви у війні з Україною, ніж збройна допомога Російської держави сепаратистам.. Релігійні спільноти мають свій потенціал у вихованні громадян – патріотами своєї Батьківщини, а чи іншої. Різні аспекти проблематики ролі релігійно-церковних чинників у патріотичному вихованні українців давно перебувають в зоні виправданої уваги вітчизняних світських науковців та представників Церков, серед релігієзнавців це: А. Колодний, Л. Филипович, В. Шевченко, П. Павленко, О. Саган, С. Здіорук, М. Черенков, О. Туєшин та ін. Певну увагу РКЦ та протестантським Церквам у цьому плані приділив П. Л. Яроцький¹. Аналізувала проблему й автор статті, розглядаючи у різних контекстах відповідний зріз буття християнських конфесій в Україні. Природно, активізувались такі дослідження після останнього Майдану. Зокрема, у таких виданнях, як «Майдан і Церква»², «Боже, спаси Україну...»³, «Церковь на Майдане»⁴, тема тієї чи іншої участі церковних чинників у формуванні патріотизму, в конкретних вчинках, співпраці, допомозі тощо розкривається на промовистих прикладах. Однак наразі лише почались ґрунтовні фахові рефлексії, теоретичний аналіз відповідної діяльності, що відбувається на наших очах. Зокрема, вартує дослідити, які потенції мають у справі патріотичного виховання Церкви та релігійні організації, що діють в Україні, з якими специфічними проблемами у цій справі вони стикаються у своєму конфесійному ареалі та в ширшому колі співгромадян і які відповідні перспективи при цьому вони можуть мати.

Приставаючи до такого аналізу, слід зазначити, що в даній царині досі побутують застарілі чи нав'язані колоніальним спадком стереотипи,

¹ Яроцький П.. Римо-католицизм в Україні // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – С. 238-259; П. Яроцький. Стан пізньопротестантських конфесій // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – С. 326.

² Майдан і Церква: хроніка подій та експертна оцінка. За заг.ред. д.філос.н. Филипович Л. О. і к.філос.н. Горкуші О. В. – К.: Самміт-Книга, 2014. – 656 с.

³ Єпископ Станіслав Широкоградюк. Боже, спаси Україну. – Луцьк, 2014. – 236 с.

⁴ Гордеев Алексей. Церковь на Майдане. – К.: Книгоноша, 2015. – 304 с.

а також спрощені підходи, а це вже не завжди «працює» за суттєво нових обставин. Так, очікування ефективного виховання українського патріотизму від Церков української традиції, начебто, природні і правомірні. Проте і тут не все так просто. Адже спектр реальних можливостей (та їх реалізація) обумовлюється не лише відповідним потенціалом, але й багатьма «внутрішніми» та «зовнішніми» передумовами, наявним «людським матеріалом», особливостями ближнього та дальшого оточення, зрештою, і різноманітними новітніми тенденціями культурно-духовного розвитку ширшого цивілізаційного ареалу.

Здавалося б, Церкви української традиції, що виникли і розвивались серед українського народу (українські православні Церкви та УГКЦ), «за означенням» мають бути вповні успішними у вихованні українського патріотизму в незалежній Україні. Власне, УПЦ КП (як і по суті теперішня УАПЦ) і є її дітищами. Однак, як з'ясувалося з практики, мало було проголосити центром українського православ'я Київ як для визнання цього факту світовим православ'ям (вже не кажучи про РПЦ), так і для переможного утвердження серед усіх українців. Виявилось, що і УПЦ КП, і УАПЦ чекає велика робота – і зовнішня, і внутрішня – для становлення їх як Церков українських, що відповідатимуть сучасним запитам їхніх віруючих. Саме в ході такої роботи стало зрозумілим: виховання останніх свідомими українськими патріотами лише починається.

Навіть не зупиняючись зараз на розгляді такого гальмівного фактору для будь-якої достатньо ефективної діяльності в УПЦ КП та УАПЦ, як сама наявність двох українських православних Церков (а тепер ще й з «відколом» від УАПЦ – Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ (оновленої) начолі з архієпископом Ігорем (Ісіченком)), що конкурують між собою, мусимо констатувати, що ці Церкви мають й інші суттєві труднощі у вихованні як правдивих християн, так і дієвих українських патріотів. Мається на увазі насамперед труднощі об'єктивні, спільні для усіх Церков, але в силу особливостей вітчизняного історичного розвитку найбільш дошкульні саме для православних. Адже як УПЦ КП, так і УАПЦ посіяла у своїх віруючих найбільш важкий людський спадок радянського ґрунту: конфесійні традиції з дорадянського минулого, вже й до радянського періоду тривалий час вихолощені «стараннями» московського (та промосковського) православного керівництва, були майже або й зовсім втрачені у поколіннях другої половини – кінця ХХ ст. І навіть у тих ентузіастів, котрі на час відновлення державної незалежності декларували свою українськість у церковній та громадянській ідентичності, були, як правило, більш чи менш виражено присутні «родимі плями» пострадянського інфантілізму, безвідповідальності, меншовартості тощо. Тому у патріотично-виховній діяльності цим Церквам потрібно було починати з «азів», причому наставники-клірики самі мали вчитися й перевчатися разом з підопічними вірянами.

Що стосується УГКЦ, то вона має і подібні до інших власне Українських Церков, і дещо відмінні проблеми на своєму шляху до вповні успішного здійснення своєї місії, у т. ч. й у справі патріотичного виховання. Вищезазначений пострадянський спадок мають певною мірою і її віряни, але його важкість корелює, зокрема, з часом перебування Західної України під радянською владою, та з імунітетом, виробленим у попередньому вкоріненні авторитету Церкви, загартованого у катакомбний період. З одного боку, на відміну від ситуації перебування цієї Церкви в українських теренах, що не мали своєї, національної влади, або коли УГКЦ взагалі знаходилась у підпіллі, умови її діяльності в незалежній Україні стали далеко кращі. Але це не значить, що на усіх ділянках прикладання зусиль цій Церкві стало діяти простіше. Здавалося б, варто просто підтримувати власні патріотичні традиції та передавати їх наступним поколінням.

Однак, з іншого боку, реальність постала значно складнішою. УГКЦ вже не була серед своїх вірних по суті чи не єдиною інституцією, яка репрезентувала українство, єдиною вихователькою української духовності, української ідентичності та любові до рідної землі. Її віруючі та підрастаюча зміна знайшлися в умовах більш чи менш вільного вибору світогляду, конфесії, занять, місця проживання. Частина з них, коли виявилось, що підводити економічний фундамент під незалежність Батьківщини ой як непросто, виїхали на тривалий термін на заробітки: сучасна трудова міграція, зокрема, із традиційно греко-католицької Західної України, як мінімум не менша за попередню (часів СРСР) політичну. Для заробітчанин та їхніх родин, у тому числі тих родичів (в першу чергу – дітей та старих), котрі залишились в Україні, питання патріотизму набувало нової проблематичності, й УГКЦ, яку із Церков українських, мабуть, проблема міграції вірних торкнулася найбільше⁵, доводилось це враховувати (і для віруючих за кордоном, і на Батьківщині).

Крім того, у відродженій УГКЦ служили як ті священники, брати і сестри, котрі працювали у катакомбах (або й у таборах та поселеннях), так і ті, що приїхали з-за кордону, а також і ті, що повернулись із православ'я. Зрозуміло, контингенту з таким різним професійним та життєвим досвідом нелегко доводилось знаходити потрібні підходи у духовному провіді також строкатих за життєвими долями віруючих.

Також варто мати на увазі (і це стосується діяльності всіх Церков, крім «прирученої» за СРСР УПЦ МП): патріотизм, як і духовно-культурна ідентичність, що живиться із супротиву явному поневолювачу, формується серед будь-якого контингенту легше, ніж тоді, коли поневолювач

⁵ Не факт, що греко-католиків-заробітчанин більше, ніж православних, однак другі рідше є реально воцерковлені та рідше «признаються» до своєї Церкви, особливо – в Росії, де нема парафій УПЦ КП та УАПЦ і куди трудових мігрантів заробітчанин із традиційно православних родин виїжджало до останніх років, мабуть, найбільше

продовжує діяти підступніше, через вплив ЗМІ, п'ятої колони, експлуатацію вирощених за радянщини стереотипів тощо.

Отже, коли буттю української держави та українських Церков начебто вже нічого особливо не загрожувало, а навкруги з'явилось стільки небачених спокус, такий широкий вибір можливостей: віри і конфесії, місця проживання й навчання, занять та захоплень, українські Церкви мали пристосовуватися до нової, по-своєму не простішої реальності у наче ж своєму, але вже не зовсім, домі. Це й робилося, і природньо, що нагальні зусилля були спрямовані на відбудову мережі, храмів, освіти, правового статусу, зрештою, й матеріально-економічних умов існування. Можливо, в перші роки діяльності в незалежній Україні та на тлі цих клопотів патріотичне виховання Церков (і для самих Церков) не виглядало аж таким злободенним. І ось раптом виявилось, що середні та підростаючі покоління як українських православних, так і греко-католиків, разом з великою часткою українців інших конфесійних та світоглядних орієнтацій, незрідка слухають російську попсу, завзято переглядають російські серіали, а згодом – і «зависають» в російських соціальних мережах Інтернет.

Більшість розглянутих проблемних факторів для діяльності Церков та релігійних організацій (у тому числі й особливо такої, котра небайдужа для виховання патріотизму) тієї чи іншою мірою діяли та діють для них усіх. Однак, західнохристиянські Церкви, українські язичники, мусульманські та іудейські спільноти мають свою, відмінну специфіку. Спільним для них є те, що міра їх культурно-духовної опозиційності, а то й виразної (навіть якщо постійно не демонстрованої) окремішності від загалу – як збайдужілих обрядовірів, обивателів, індиферентних до релігії та Церкви або й атеїстів, так і окремих стійких православних та підпільних греко-католиків – була порівняно вагомішою. Тому, можливо, ті, хто залишився у своїй інакшій релігійній традиції, дещо менше за пересічну масу населення підпали «орадянщинню» в культурно-духовній сфері. Це потенційно могло сприяти згодом тому, що такі особи і такі релігійно-церковні спільноти виявились, здавалося б парадоксально, сприйнятливими для громадянського українського патріотизму.

Так, негаласлива, але помітна постала тенденція українізації Римо-Католицької Церкви у період її відродження та розвитку в незалежній Україні обіцяла відповідні плоди, і два останні роки додали науковцям багато матеріалів для їх вивчення. Ба більше – ширшому українському загалові. Донедавна аудиторія РКЦУ була досить кулуарно обмежена конфесійним колом. І от, зі сцени Майдану українці – безпосередні його учасники та всі глядачі численних прямих ефірів побачили і почули патріотичні слова підтримки, поради та розради представників і цієї Церкви, відчули їхню допомогу прямо на барикадах під час штурмів, підкріплялись смачними гарячими обідами Мальтійської кухні, молилися поруч з мирянами-активістами, що цілодобово чергували на Майдані. А чи не найвпізнаванішим духовним символом Майдану

(а пізніше і АТО) стали білі розарії, розповсюджені з майданівської каплички.

РКЦ знайшлася в сучасних умовах в особливому становищі: будучи Церквою не (суто) українською (тобто не такою, що історично формувалася саме й лише в українських теренах і на українських народних традиціях), а міжнародною, вона є витоково європейською, й відіграла дуже суттєву роль у формуванні європейської ідентичності та європейського патріотизму. І зараз вона діє у нашій державі, громадяни якої виборюють (хоч і не всі) своє право на свій природній європейській розвиток та вчаться дієвому патріотизму. Це – досить вигідна ситуація для діяльності РКЦ (зокрема й особливо такої, що містить патріотично-виховну складову), котра від Другого Ватиканського собору активно інкультурується в усіх місцях свого служіння, а за роки незалежності України активно поповнюється українцями, у тому числі й такими, що не мають відповідного конфесійного коріння, натомість відчувають себе частиною європейського культурно-духовного ареалу. Тому ця Церква водночас може сприяти вихованню громадянського українського патріотизму та культурно-духовного патріотизму європейського, формуванню відповідального громадянина України як європейської держави.

Чи можна зараз говорити відносно цієї Церкви про її польський патріотизм? На нашу думку, дещо можливо, так, якщо йдеться про зрозумілі історичні sentimenti чи симпатії, й ні – якщо йдеться про якісь вагомні речі, коли б патріотизм до польської прабатьківщини (в кого він є) дійсно заважав би сучасному громадянському патріотизму до Батьківщини України (підкреслюємо, мовиться про явища типові або нетипові). Власне, в сучасному світі Польща не лише не має реальних зазіхань на націєдержавні інтереси України, але й часто виступає її «адвокатом» перед європейською та світовою спільнотою. Якщо колись можна було казати про те, що «польська презентація» європейського шляху була для українців, м'яко кажучи, не найкорисніша, то тепер Польща (разом з іншими колишнім сусідом по Речі Посполитій, зокрема Литвою), скуштувавши російського імперського чобота та радянську «опіку», куди краще розуміє Україну і є ближчим її союзником, ніж європейські країни «старої демократії». Природня (невелика серед усіх конфесійних) кількість видань та заходів, котрі є в РКЦ польською (як і ще менша – іншими мовами національних меншин в Україні) не несе якоїсь загрози розмиванню української ідентичності – в кого вона є – і не може створити якогось потенційно сецесіоністського анклаву в Україні. Важливо, що інкультураційна постава РКЦ вживатися в українську культуру, в український контекст виявляється і у повсякденній церковній діяльності, причому це має місце не лише в останні два роки.

Що стосується Церков протестантських, то в аналізованому проблемному полі ситуація з ними неоднорідна та змінна. Спільним

принаймні для їх більшості є те, що вони є в цілому лояльними до Української держави. Зауважимо, що протестанти ще в радянській Україні були чи не найбільш «закритими» для радянського впливу, і, хоч це ще зовсім не означало автоматично українського патріотизму, все ж їхній травматичний пострадянський спадок виявився дещо інакшим (хай їм це додало більше «сектантськості» та консерватизму, однак їх менше посіли типові «родимі плями» радянщини, про які йшлося вище). Саме це дозволило протестантам порівняно неважко сприймати громадянський український патріотизм. В багатьох протестантських храмах давно стояли українські державні прапори, а на їхніх хористах нерідко були навіть вишиванки, хоч про якесь послідовне і повне слідування українським питомим духовним традиціям протестантів говорити тут не надто доводиться.

Протестантські Церкви можуть виглядати цілком сучасним варіантом українських духовних громад, варіацією релігійно-духовного розвитку сучасних українців, однак деякі з них «спіймалися» у пастку, котра могла народитися саме в такій церковній традиції, котра не має лише одного національного лідера (не діє лише в одній країні) або одного конфесійного лідера, авторитет котрого вищий за авторитет світських керівників держав розповсюдження. Мається на увазі, що ті протестантські Церкви, котрі знаходяться у спільних з російськими об'єднаннях (як от адвентисти), так і не вийшли з конфесійної матриці «Чия держава – того і релігія», от тільки державою цією так і залишилась правдива спадкоємиця СРСР – Росія. Останні пару років, попри їхню драматичність для України, дали таким протестантським Церквам шанс переглянути свою поставу; чи вони таким шансом скористаються – покаже час. Певну надію на позитивний для українських інтересів розвиток подій дає той факт, що частина протестантських Церков, котрі раніше (за часів СРСР та його розпаду) були в подібній організаційній ситуації (п'ятидесятники, баптисти), давно відмовились від спільних з росіянами структур. Бо ж працьовиті, сім'яністі протестанти, що ведуть здоровий спосіб життя, власне, були б не гіршими українськими патріотами.

Ті протестантські Церкви, котрі виникли й діють в Україні та позиціонуються як українські, або мають ареалом походження (та відповідну спорідненість) європейські країни, уникли вищезгаданої специфічно конфесійної проблеми, і більш чи менш помітно й успішно плекають у своїх вірних громадянський український патріотизм (принаймні у тих, хто не виїхав до прабатьківщини як представник відповідної національно-релігійної меншини). Це – баптисти та п'ятидесятники, а також українські та німецькі лютерани. Від таких протестантських Церков також певною мірою очікується, як і від РКЦ, плекання водночас і європейського патріотизму.

Значна кількість протестантських, неохристиянських та харизматичних Церков та релігійних організацій, що постали у другій

половині минулого та вже в нинішньому столітті, працюючи із, знову-таки, поколіннями пострадянськими, стикаються з аналогічними описаним проблемами «людського матеріалу», однак мають більше вчорашніх неофітів, котрі не надто переймались пошуком саме українських духовних традицій. Якщо можна говорити про якусь поставу до патріотичного виховання у таких спільнотах, то це виховання громадянського патріотизму. Останнє стосується частини іудейських та мусульманських громад, серед яких є й ті, що підкреслюють таку свою поставу елементами українського антуражу, і, що особливо цінно – практичною патріотичною діяльністю, як от допомога воїнам АТО (наприклад, волонтерки з Ісламського культурного Центру, що в Києві⁶).

Окремо слід зупинитися на відповідній позиції громад рідновірів, що діють в Україні. Українські неоязичники, зрозуміло, усіляко наголошують свій патріотизм і виховують його у своїх членів. Це такі рідновірівські течії, як: РУНВіра, Собор Рідної Української Віри, Об'єднання рідновірів України (Українська Рідна Віра), Руське Православне Коло, громада «Трійця», громада «Руси», духовний язичницький цент «КРУК». Однак патріотизм тут залишається надто ексклюзивним, що протистоїть всім іншим, «невластивим», «накиненим», «непитомим», і така певна конфронтаційність робить його дещо обмеженим, а відповідну діяльність українських рідновірів – незручною (ані для них, ані для інших) для співпраці. Що ж до малочисельних течій язичників-слов'ян, то в даній проблематиці вони почасти поділяють долю адвентистів-євроазійців. Так, не вивільнилися від «братського союзу» з росіянами «Схорон еж словен» (Єднання всіх слов'ян), «Союз славянских общин», «Древнерусская Инглиистическая Церковь Православных староверов-инглингов», а почасти – особливо не акцентують патріотично-виховну діяльність, принаймні – прямо дотичну актуальному часові (Родове Вогнище Рідної Слов'янської Віри та Великий Вогонь).

Нарешті, східні та різні екзотичні релігійні течії в Україні, що залишаються досить маргінальними явищами, не демонструють якогось прагнення до виховання українського патріотизму, обмежуючись хіба що лояльністю до української держави та – в особах поодиноких членів та громад – здійснюючи окремі, без сумніву, патріотичні вчинки, як от участь у Майдані та в ДБ АТО, благодійні чи волонтерські діяння.

Найскладніше становище в контексті досліджуваної проблематики в УПЦ Московського Патріархату. Її вище керівництво (хоч як називати підлеглий зв'язок цієї Церкви з Московським Патріархатом), основи соціальної доктрини та підходи до стосунків з іншими Церквами, якими вона має керуватися, знаходяться, вироблялись та контролюються зі столиці держави, котра веде проти України неоголошену «гібридну» війну. Йдеться про Церкву, для якої характерне пряме, агресивне, чи опосередковане, м'яке та завуальоване просування в Україну ідей

⁶ Мусульмани помогают раненым // Аррайд. – 2015. – № 2. – С. 1.

«русского мира», і цього факту та усього, що з нього практично випливає та має впливати, ніяк не міняють український патріотизм (чи й навіть його виховання) в окремих парафіян, парафій та священнослужителів. Адже йдеться про речі типові й нетипові, більш чи менш масові, достатньо проаналізовані науковцями⁷.

Якщо до початку розв'язаної Росією агресії частина науковців вважала, що, оскільки в Україні проживає певна кількість росіян та російсько-центричних, котрі є і залишаться адептами цієї Церкви, вона могла б тут працювати під властивою назвою РПЦ, то тепер і таке рішення видається сумнівним, хочеться комусь такого компромісу чи ні. Адже «служити двом панам» ще нікому не вдавалося, і згодом вірогідно, що лояльно чи й патріотично до України налаштована частина цієї Церкви у той чи інший спосіб знайдеться в українській православній Церкві, а діяльністю тієї частини, що залишиться при «Русском мире», будуть вимушені зайнятися компетентні українські державні органи (і відповідні рекомендації⁸ озвучені нашими колегами з Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України).

Не заперечуємо, що певні дії тих чи інших чинників УПЦ МП (зокрема, мирян-майданівців, парафіян, котрі збирають допомогу для воїнів АТО) можна розглядати як патріотичні. Однак все ж більшість її прихожан складають або російськоорієнтовані, або обивателі, що не дають собі труда задуматися, куди ходять, а якась кількість українців, котрі здійснювали спроби українізувати цю Церкву, тепер почали переходити⁹ в українські православні Церкви, мабуть, через неефективність своїх зусиль. В цілому ж про патріотично-виховну діяльність цієї Церкви, якщо мати на увазі патріотизм український, говорити не доводиться, принаймні з тих пір, коли упокоївся Предстоятель цієї Церкви митрополит Київський Володимир (Сабодан), що був дозволяв собі окремі відповідні пастирські настанови¹⁰.

Відтак, розглянувши підґрунтя, передумови та певні, конфесійно зумовлені особливості діяльності в незалежній Україні різних Церков та релігійних організацій, пов'язаної з патріотичним вихованням, можемо констатувати: в ситуації пострадянської України кожна з Церков, що ставила перед собою завдання виховувати, зокрема, патріотичних громадян – ставила виразно чи хоча б сприяла цьому опосередковано – мала у цьому спільні та відмінні проблеми й успіхи та посідала той чи інший потенціал. Очевидно, що у цій царині було ще багато роботи для

⁷ Зокрема: «Русский мир» Кирила не для України. Збірка наук.статей. За ред. проф. А.Колодного. – К.: УАР, 2014. – 343 с.

⁸ Сергій Здіорук, Володимир Токман. Вичавлюючи Москву по краплині // Дзеркало тижня. – № 40, 2015. <http://gazeta.dt.ua/internal/vichavlyuyuchi-moskvu-po-kraplini-.html>.

⁹ Від УПЦ (МП) до УПЦ КП: інтерактивна карта переходів // Релігійно-інформаційна служба України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/review/61901/>.

¹⁰ Наприклад: Митрополит Володимир у Зверненні до 80-ї річниці Голодомору назвав його найжахливішою трагедією для України // Релігійно-інформаційна служба України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/54290/.

Церков (від керівників до пересічних мирян), для державних чинників та небайдужої громадськості, щоб релігійно-церковний чинник діяв відповідно конструктивно та ефективно. Тим часом вимальовувалась загроза сповзання у духовну та соціально-політичну постколоніальну пастку.

Майдан 2004 року, ймовірно, дещо притлумив неспокій з приводу «розмивання» та недоформування патріотизму українців різних конфесій та світоглядів. Однак, по яскравому спалахові «Помаранчевої революції» не сталося, судячи з подальших справ у державі, незворотнього духовного пробудження українців: такі по суті антипатріотичні (чи принаймні апатріотичні) речі, як корупція, хижацька експлуатація природи та пошук індивідуальної кращої долі у краях, де тамтешні мешканці патріотично розбудували добробут у власних державах, продовжилися. Це турбувало Церкви, частина їхніх очільників періодично видавали злободенні спеціальні Звернення¹¹. Ставало все очевиднішим, що патріотизм поза екстремальними умовами (коли відповідна мобілізація українців є досить високою та оперативною) не відтворюється автоматично і не охоплює вповні всі аспекти життя громадян, зокрема, й віруючих.

Під час останнього Майдану і з розгортанням неприхованої російської агресії знов відбувся потужний патріотичний сплеск українців. Проте, оскільки все ж військові дії ведуться на порівняно невеликій території України, для тих, кого події АТО не зачепили буквально особисто, ця екстремальна ситуація є відносно дистанційною, тобто, поєднує в собі психологічні особливості як безпосереднього включення (у першу чергу для тих, чії рідні та близькі воюють або проживають на територіях здійснення АТО, стали біженцями), так і більш опосередкованого (для всіх інших) – а отже, розтягнута вже тривалий час, набула «розхолоджуючі» моменти рутинності, коли знов «обставини змушують» брати-давати хабарі й т. д. Тому, закономірно, нинішня діяльність Церков, спрямована, зокрема, на патріотичне виховання своїх вірних, включає як «повсякденно-мирні» прийоми та методи, так і «екстремально-військові». Ті Церкви, що загартовані Майданом, знаходять відповідні форми та самовідданих священнослужителів та вірних.

У подальшому вивченні досліджуваної проблематики варто ґрунтовно і порівняльно проаналізувати конфесійну діяльність, дотичну виховання українського патріотизму: якими засобами вона здійснюється, які її методи та форми стосовно різних вікових і соціальних прошарків тощо.

---

¹¹ Зокрема, УГКЦ: велика частка документів збірки Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989-2008). – Львів: Вид-во УКУ, 2008. – 709, [1] с. присвячена саме цій проблематиці.